

Міністерство культури України
Національний історико-археологічний
заповідник «Кам'яна Могила»

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНА МОГИЛА»

Міністерство культури України
Національний історико-археологічний заповідник
«Кам'яна Могила»

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНА МОГИЛА»

Випуск 1

Запоріжжя
Дике Поле
2016

УДК 902.2 (477.64–37 Мелітополь) (062)
ББК 63.4 (4Укр-4Зап-2Мел)
М-34

*Засновник та видавець – Національний історико-археологічний
заповідник «Кам'яна Могила»*

*Відповідальний редактор: Я.Б. Михайлов, генеральний директор
НІАЗ «Кам'яна Могила»*

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
НІАЗ «Кам'яна Могила». Протокол №11 від 08 листопада 2016 р.*

РЕДАКЦІЙНА РАДА

к.і.н. В.В. Гудзь (Мелітополь)	д.і.н. В.Ю. Мурзін (Бердянськ)
д.і.н. О.М. Ігнатуша (Запоріжжя)	Я.Б. Михайлов (Мелітополь)
д.і.н. В.Г. Космина (Київ)	О.В. Пеньова (Мелітополь)
д.і.н. Н.С. Котова (Київ)	д.і.н. О.М. Ситник (Мелітополь)
д.і.н. С.Р. Лях (Запоріжжя)	к.і.н. Г.М. Тощев (Запоріжжя)
д.і.н. В.І. Мільчев (Запоріжжя)	д.і.н. Ф.Г. Турченко (Запоріжжя)
д.і.н. А.Г. Морозов (Черкаси)	д.і.н. Г.І. Шаповалов (Запоріжжя)

М-34 Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»: випуск I. – Запоріжжя:
Дике Поле, 2016. – 160 стор.
ISBN 978-966-2752-05-6

Перший випуск вісника присвячений 80-річчю від дня народження засновника, першого директора заповідника «Кам'яна Могила» Б. Д. Михайлова.

У вісник вміщено статті з проблем історії, археології, музеєзнавства та охорони культурної спадщини, нові матеріали і результати досліджень пам'яток на території України та закордоном, біографічні матеріали. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців, учителів історії, студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної та краєзнавчої справи.

УДК 902.2 (477.64–37 Мелітополь) (062)
ББК 63.4 (4Укр-4Зап-2Мел)

Наукове видання

Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»

Міністерство культури України
Національний історико-археологічний заповідник
«Кам'яна Могила»

Технічний редактор Л. А. Рябоконт
Коректор Н. В. Чечико
Художник А. П. Кондаков

Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Georgia. Друк цифровий.
Підписано до друку 08.12.2016. Ум. друк. арк. 18,6.

Видавництво «Дике Поле»

Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 31-А.
Тел.: (061) 213-75-95; 213-75-05.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЗЗ № 004
від 23.08.2001 р.

Електронна адреса dikoepole.zp@gmail.com
Веб-сторінка <http://www.dikoepole.zp.ua>

Правове забезпечення
Юридична фірма «Щедрін і партнери»

Електронна адреса schedrin_lf@reis.zp.ua

Оленковський М. П. ПОЧАТКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НИЖНЬОГО ДНІПРА ТА РОЛЬ У НИХ В.Н. СТАНКО ..	103
Островский А. М. ЛЕГЕНДЫ И ПРЕДАНИЯ ОБ АМФИБИЯХ И РЕПТИЛИЯХ СРЕДИ ДРЕВНИХ ЖИТЕЛЕЙ БЕЛОРУССКОГО ПОЛЕСЬЯ.....	109
Пеньова О. В. ПРОБЛЕМИ ДОКУМЕНТУВАННЯ ПЕТРОГЛІФІВ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ.....	118

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Кібко Г. В. ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК МУЗЕЙНИЙ ПРОДУКТ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ НА ПРИКЛАДІ ЕКСПОЗИЦІЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ» НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ».....	126
Клочко Р. В. ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З ВЕЛИКОЇ ЗНАМ'ЯНКИ У КОЛЕКЦІЇ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	130
Левицька О. Є. МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ГАЛИЧА – БЕРЕГІНЯ ВЕЛИЧІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ.....	141
Чергік Н. Ю. ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ ПРОСТО НЕБА НА О. ХОРТИЦЯ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ».....	147
АНОНС (Запрошення на конференцію)	157
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	159

ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ ПРОСТО НЕБА НА О. ХОРТИЦЯ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ»

Представлено процес зародження ідеї створення на о. Хортиця експозиції просто неба у вигляді Запорозької Січі. На підставі опублікованих джерел висвітлено результати першого конкурсу на кращий проект тематичного садово-декоративного парку запорозького козацтва. Охоплено період 1965–1967 рр.

Ключові слова: о. Хортиця, експозиція просто неба, конкурс, Запорізька філія проектного інституту «Укрміськбудпроект».

Постанова Ради Міністрів УРСР № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» від 18 вересня 1965 року – без сумніву епохальна подія в історії національного і культурного відродження України. Цим документом було покладено початок цілої програми з увічнення козацької слави на теренах республіки. В першому пункті Постанови острова Велика Хортиця в м. Запоріжжя було надано статус Державного історико-культурного заповідника, тут же містилось розпорядження впорядкувати на території новоствореного заповідника «тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва» [1, с. 44]. Подальший розвиток подій демонструє, що однією з частин цього парку мала бути окрема від музею-панорами (тепер «Музей історії запорізького козацтва») експозиція із малих споруд, ідея якої повз 50 років реалізувалася у формі історико-культурного комплексу «Запорозька Січ».

Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» ніколи не був предметом спеціального дослідження. В опублікованих монографіях М. П. Киценка, С. М. Кириченка, А. Л. Сокульського можна знайти тільки спогади або згадки про плани будівництва певної форми музею просто неба у вигляді Запорозької Січі. В збірках наукових праць опубліковані окремі статті, в яких розкриваються лише деякі аспекти створення і діяльності історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Наприклад, в статтях В. П. Урбановича, В. М. Слободяна, В. П. Кошлатого, В. О. Ленченка висвітлено авторські погляди на форму і зміст майбутнього комплексу. В роботах І. І. Лимана, С. В. Копилової, І. М. Дашевської, О. Є. Борисенко, М. П. Чередниченка, Т. М. Лисенко, Н. Ю. Чергік, А. Ю. Василенко висвітлено проблеми створення окремих експозиційних об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» та їх використання в туристській і просвітницькій роботі. Деякі фрагменти з історії створення експозиції просто неба на о. Хортиця викладено в роботах С. О. Трофімової, С. В. Савченко, М. А. Чередніченка, С. В. Копилової, Т. М. Лисенко.

Між тим, дослідження тернистого півстолітнього шляху створення історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» є важливим в контексті розвитку галузі музейної історіографії. Тому нижче спробуємо відтворити мовою фактів і документів непростий шлях зародження ідеї створення на о. Хортиця експозиції просто неба.

Точкою відліку стала підготовка до святкування ювілею м. Запоріжжя. С. М. Кириченко, тодішній начальник управління культури Запорізького облвиконкому, так описав початок: «1965 року в час підготовки до 200-річчя Запоріжжя він (М. П. Киценко, заступник голови Запорізького облвиконкому, – вставка Чергік Н. Ю.) запропонував мені разом написати листа на адресу уряду республіки за підписами перших посадових осіб обкому партії і облвиконкому (О. А. Титаренка і Ф. Я. Мокроуса) про оголошення острова Хортиця заповідним та створення на ньому козацького меморіалу» [2, с. 34].

2 липня 1965 р. М. П. Киценко склав такий лист, погодив його із заступником Голови Ради Міністрів України П. Т. Троньком у машині під час подорожі на Томаківку, Чортомлицьку і Покровську Січ (4–7 серпня 1965 р.). 17 серпня 1965 р. лист був підписаний секретарем обкому КП України О. А. Титаренком та головою Запорізької обласної ради депутатів трудящих Ф. Я. Мокроусом. Цього ж дня лист літаком доставили у Київ, передали П. Т. Троньку і направили першому секретареві ЦК Компартії України П. Ю. Шелесту та Голові Ради Міністрів УРСР І. П. Казанцю. В листі озвучувалась ініціатива «трудящих, партійних і радянських органів міста, обласних і республіканських культурних організацій» – в зв'язку із виповненням у 1970 р. 200 років з дня заснування м. Запоріжжя, створити на острові Хортиця «Державний заповідник історії запорізького козацтва». Заповідник вбачався авторами листа «в плані тематичного садово-декоративного парку» з алеями, прикрашеними скульптурами діячів козацького часу, та музеєм-панорамою в центрі. Розмістити парк пропонували в північній частині острова, напроти Дніпрогесу [3, с. 33–34].

Наступним кроком стала доповідна записка секретаря ЦК КПУ, академіка НАН України А. Д. Скаби та заступника Голови Ради Міністрів України, академіка НАН України П. Т. Тронька, адресована ЦК КПУ, датована приблизно 20-м серпня 1965 р. Автори записки вважали за необхідне утворити в м. Запоріжжя на о. Хортиця Державний історико-культурний заповідник, щоправда, не з нагоди 200-ліття міста, а «з метою увічнення видатних історичних подій, зв'язаних з історією запорізького козацтва...». Функціонально заповідник пропонували створювати «для збирання, систематизації і збереження монументальних речей, окремих споруд, матеріалів і музейних знахідок» – таке формулювання місії заповідника передбачає укладання на його території скансену. Тож, дана доповідна записка – перший документ, де озвучено ідею створення на о. Хортиця експозиції просто неба. Автори записки пропонували розмістити в заповіднику «комплекс об'єктів»: тематичний садово-декоративний парк і музей-панораму історії запорізького козацтва [4, с. 40–41].

Буквально через кілька днів розглянута на президії ЦК КПУ ініціатива була підтримана і оформлена у Постанові президії ЦК КПУ від 31 серпня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». А 18 вересня 1965 р. вийшла славнозвісна Постанова Ради Міністрів України № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». Обидва документи оголошували весь острів Велика Хортиця Державним історико-культурним заповідником. На території острова слід було «закласти і впорядкувати ... тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва», а також передбачити розміщення пам'ятних знаків, зв'язаних з історією запорізького козацтва [5, с. 43, 44].

Постанова № 911 визначала ряд відповідальних установ: Виконком Запорізької обласної Ради депутатів трудящих, Міністерство культури УРСР, Держбуд УРСР, Держплан УРСР, Міністерство фінансів УРСР, Академія наук УРСР, творчі спілки архітекторів, художників, письменників.

Реакція зобов'язаних організацій не змусила на себе чекати. Уже в другій половині вересня 1965 р. комісія Міністерства культури УРСР адресує П. Т. Троньку доповідну записку, в якій представляє первинне бачення на оформлення садово-декоративного парку. Автори записки: начальник управління музеїв та охорони пам'ятників культури Г. С. Кирилук, директор Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. І. Сікорський, завідувачий науково-методичним відділом Київського державного історичного музею В. О. Захарченко, старший науковий працівник по охороні пам'ятників Київського державного історичного музею В. О. Сидоренко – пропонували розмістити парк в північній частині острова напроти Дніпрогесу. Прикрасити його скульптурами видатних козацьких діячів. В центрі парку, на 2–3 га, спорудити музей-панораму, присвячену історії запорізького козацтва. Скульптурними композиціями і скульптурами опорядити чисельні урочища острова і міст, який планували вести на о. Хортиця з правого берега м. Запоріжжя. На одному з порогів біля Дніпрогесу встановити брон-

зову скульптурну групу «Запорозькі козаки в дозорі». Цікавими є пропозиції щодо зведення кількох об'єктів скансенівського типу: «7. На Чорній скелі реконструювати козацький курінь, де експонувати побутові речі запорозьких козаків. 8. Перевезти і встановити в урочищі Сагайдачного хату козацького старшини XVIII ст. 9. Реконструювати рів і вал Хортицької козацької засіки. 10. У заплаві Великої Хортиці, де колись причалювали на чайках запорожці, встановити реконструкцію запорізьких чайок в натуральну величину». Дванадцятим пунктом пропозицій ясно окреслено перспективу: «З часом цей тематичний садово-декоративний парк слід перетворити в етнографічний музей під відкритим небом південних районів України» [6, с. 47].

Активна робота велась Запорізьким облвиконкомом та Запорізькою філією проектного інституту «Укрміськбудпроект» (далі – ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект»). Протягом 1966 р. – першої половини 1967 р. «для острова Хортиця було розроблено генеральний план і складено проект детального планування на площі 220 га» [7, с. 183], «завдання на проектування, архітектурно-планувальне завдання та тематичні пропозиції щодо складу історико-меморіального комплексу» [8, с. 105].

В контексті дослідження історії комплексу «Запорозька Січ» звернемо увагу на «Тематичні пропозиції для проектування Музею-панорами історії запорізького козацтва», датовані 1966 р. Назва документу дещо вводить в оману, оскільки на перший погляд здається, що інформація стосується будівлі музею. Однак, структура документу розкриває зміст трьох складових: 1) музею із 6-ти експозиційних залів, 2) етнографічного музею просто неба; 3) садово-декоративного парку, упорядкованого скульптурами і бюстами, 4–5-ма оглядовими майданчиками та рослинністю доби козацтва. В другій частині передбачалась: 1) фрагментарна реконструкція Чортотлицької Січі з 8-ми куреней, січового майдану, церкви (пропонувався «виявити и перевезти близкую в хронологическом и типологическом отношении»; 2) біля Січі реконструювати зброярську майстерню, гончарню, корчму, табір з возів, сторожову вежу, поставити 4–6 чайок; 3) реставрувати і включити до комплексу «Чортотлицької Січі» земляні укріплення Сагайдачного (Січ пропонувався будувати за ними на підвищенні) [9, с. 87–88].

Підготовлені Запорізьким облвиконкомом і архітекторами генплан острова та план території, яку відводили під тематичний садово-декоративний парк в 220 га, а також архітектурні завдання та тематичні пропозиції – послужили підґрунтям для проведення конкурсу на кращий проект тематичного садово-декоративного парку запорізького козацтва. Конкурс було оголошено 3-го листопада 1965 р. Рішенням виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих. Провести його планували до 1 грудня 1965 р. [10, с. 49–50]. Строк визначений нереальний – 1 місяць. Можемо припустити, що це описка. Враховуючи те, що обговорення попереднього проекту загальної реконструкції о. Хортиця і відповідно проекту створення меморіального комплексу проходили у м. Київ в Держбуді УРСР та Спільці архітекторів України 5 квітня 1967 р. [11, с. 96]; що завершити проектування I-ї черги меморіального комплексу ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» мав до 20 червня 1967 р., а до 25 серпня повинен був видати робочі креслення [12, с. 80]; а також, виходячи з того, що протокол обговорення готових конкурсних проектів та рецензії на них датовані 23–24 листопадом 1967 р. [13, с. 103–131], – можемо припустити, що сам конкурс тривав протягом вересня – листопада 1967 р.

Що ж було представлено на конкурс? Розглядалося 7 проектів: проект ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» та шість робіт випускників Київського художнього інституту (далі – КХІ). На даному етапі дослідження про якість конкурсних робіт ми можемо судити з двох джерел: «Стенограми обговорення проекту спорудження заповідника історії запорізького козацтва на о. Хортиця в київському Будинку архітектора» та «Рецензії комісії громадських рецензентів на експоновані проекти Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця, узагальненої кандидатом архітектури О. П. Силінім».

Під час обговорення конкурсних робіт архітектор ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» М. Булахов (в стенограмі помилково названий «тов. Булах») стосовно роботи запорізької команди відзна-

чив, що ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» представив детальне планування тематичного садово-декоративного парку історії запорозького козацтва, в якому виділено місце для меморіального етнографічного комплексу – 32 гектари. За задумом інституту меморіальний комплекс складатиметься: 1) з меморіального комплексу з музеєм; 2) «зони етнографічної, в якій буде фрагментарно відображена Запорізька Січ»; 3) зони обслуговування. Крім Січі, з об'єктів просто неба передбачено також «влаштування бухти, де будуть розміщуватись запорізькі чайки» [14, с. 114, 115].

Опонував М. Булахову письменник І. А. Цюпа. Він зауважив, що у запорізької команди «етнографічна частина комплексу заповідника майже не розроблена...» [15, с. 125]. Негативну оцінку роботі запорізької групи дав доктор медичних наук, лікар, письменник Ю. М. Щербак, назвавши проект «позначеним всіма рисами провінційності». Доповідач навіть запропонував «всі повноваження повністю вилучити з групи архітекторів Запоріжжя» [16, с. 128].

Не знайшов проект ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» підтримки і збоку громадських рецензентів, які зазначили, що в ньому багато уваги приділено музею, а Січ та садово-декоративний парк слабо розроблені або проігноровані зовсім: «Два інші напрямки не знайшли втілення в пропонованому проекті. Визначене лише місце на плані для Січі. Інші елементи етнографічної частини не тільки не розроблені, але і не показані на плані. Експоновані малюнки-ескізи етнографічних елементів є лише ілюстраціями до проекту, як і виставлені фотографії окремих місць острова. Створення парку у заповіднику зовсім ігнорується авторами проекту...» [17, с. 107]. В «Рецензії» міститься порада для запорізької команди архітекторів: «переглянути і уточнити програмні вихідні документи та внести відповідні корективи», оскільки фахівці ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» підготували проект музею-панорами, про який в Постанові № 911 і мови не йшло [18, с. 106].

В проекті студента архітектурного факультету КХІ В. Красенка елементи експозиції просто неба представлені детальніше. У власному виступі під час обговорення проектів В. Красенко пояснив, що етнографічна частина комплексу передбачає образне відтворення фрагменту Запорозької Січі. Про свій проект автор повідомив: «Січ розміщую на Совутиній скелі. Січ має внутрішній кіш, де розміщую вісім куренів, навколо Січового майдану з церквою посередині, писарський будинок та будинок кошового. В зовнішньому коші розміщую Базарну площу з палею ганьби, декілька куренів з крамом, пушкарню, майстерні, Грецький будинок, школу писарську та школу співу. Інші елементи етнографічного комплексу, як табір з возів, козачу варту, зимівники, бурдюги, млини, розміщую в меморіальному парку. Між островом Хортиця та островом Мала Хортиця передбачаю козацький перевіз...» [19, с. 117].

Комісія громадських рецензентів відзначила, що у В. Красенка «етнографічна частина передбачає зведення фрагменту Січі, козацьких оборонних споруд, запорізького табору, козацьких могил, пантеону кошових отаманів, зимівника, бурдюгів тощо». Проект В. Красенка названий громадськими рецензентами «талановитим проектом», «таким, що найбільш відповідає вимогам поставленої мети – створенню історико-етнографічного комплексу», через що його запропоновано взяти за основу для подальшої розробки і реалізації [20, с. 110–113].

Певні уявлення можемо вибудувати про роботу ще одного студента КХІ – В. Барсука. Під час обговорення проектів Є. І. Катонін, архітектор, дійсний член Академії архітектури України, викладач КХІ, проаналізував проект В. Барсука так: «автор занял позицию, чтобы по возможности сконцентрировать крупные элементы в небольшом пространстве, учитывая реальную возможность охвата этого пространства и осуществления его. На этом генплане вы видите два природных элемента – гавань запорожских судов, затем исторические сооружения, взятые в полукольцо, и все это объединяется пластично решенным плоским силуэтом музея» [21, с. 119, 120]. Очевидно, проект передбачав гавань з човнами та напівкруглу Січ, т. зв. «історическіе сооружеия». Те, що Січ на проекті присутня, свідчить відгук членів комісії громадських рецензентів. Вони указали на оригінальність задуму в проекті В. Барсука: «посадження внутрішньої експозиції музею-галереї з експозицією Січ, причому будинок-музей дістає під-

креслено другорядну роль, а головним стає те, що їй повинно їм бути, тобто історико-етнографічна частина» [22, с. 109].

На жаль, про роботи студентів КХІ В. Куземка, В. Римаря, А. Матвієнка, В. Гуменюка на сьогоднішній день ми не маємо відомостей. Це розкриває перед нами перспективи пошуку інформації стосовно усіх проектів конкурсу. Бажано виявити самі проекти (креслення чи об'ємні презентації). Встановити: чи були проекти представлені публічному огляду? Якщо так, то чи є книга відгуків відвідувачів виставки проектів? Поки це не зроблено, ми не можемо дати власну оцінку конкурсу і можемо оперувати лише висновками рецензентів та учасників обговорення.

«Рецензія» і «Стенограма» демонструють, що проекти дипломантів КХІ отримали більш схвальні відгуки. І. А. Цюпа відзначив у своїй промові, що «хоч проекти студентів дещо бідніші, і хоч працювали над ними значно менше часу, і до того ж безкоштовно, багаточисельні глядачі саме їм віддають свої симпатії, прочитавши в роботах молодих політ думки, красу і своєрідне неповторне вирішення теми» [23, с. 125]. Ю. М. Щербак відзначив, що «хлопці з Київського художнього інституту... подолали основний психологічний бар'єр: звичайність стандартних рішень, яких мистецтво не терпить», і запропонував в подальшому «віддати проект в молоді, міцні руки» [24, с. 129]. Громадські рецензенти охарактеризували роботи молодих архітекторів КХІ як такі, що «відзначаються... значно глибшим опрацюванням етнографічної частини загального плану», а також «більшою мірою відповідають меті, поставленій в рішенні уряду про перетворення о. Хортиці в заповідник слави запорізького козацтва та умовам комплексного проектування» [25, с. 110, 111].

Слід сказати, що Рішення Запорізького облвиконкому, яким оголошувався конкурс, передбачало найкращі проекти надати на розгляд Ради Міністрів УРСР для подальшої розробки [26, с. 50]. Як уже зазначалось, комісія громадських рецензентів рекомендувала проект В. Красенка. Однак, цього, очевидно, не сталося, оскільки всі проекти в цілому отримали критичний відгук під час відкритого обговорення фахівцями різних галузей науки і мистецтва.

Наприклад, негативно до всіх проектів висловився Д. Я. Телегін, доктор історичних наук, історик, археолог, в той час завідувач відділом первинної археології Інституту археології. Стосовно експозиції просто неба вчений зауважив, що «Запорозька Січ» в різних проектах має різну форму і місцеположення: «то вона розташована біля панорами, то за півтора кілометри від неї». Однак основною причиною несприйняття Д. Я. Телегіним жодного з проектів було те, що вони абсолютно не враховували археологічних фактів. Наприклад, проекти передбачають показ козацьких цвинтарів на курганах, хоча «всі археологи знають, що козацькі цвинтарі є плоскі». Запропоновані зимівники і кладовища Д. Я. Телегін називає «звичайною бутафорією», тому що збудовані «на голому місці» – недосліджених археологічно територіях. Учений запропонував зробити не бутафорну конструкцію, а науково обгрунтовану реконструкцію після проведення масштабних археологічних досліджень острова: «Хай ми знайдемо одну десятину Січі, а дев'ять десятих можна реконструювати і нам повірять, а коли зробити на голому місці, то нуль ціна такій будові». Д. Я. Телегін порекомендував рівнятися на досвід Латвії та Естонії: «Там фортеці відновили на документальній основі. По такому шляху треба йти і нам» [27, с. 130–131].

Окрім аналізу і критичних зауважень щодо проектів, в «Стенограмі» та «Рецензії» містяться й поради для подальшого проектування ДІКЗ та експозиції просто неба зокрема.

Наприклад, під час обговорення проектів І. А. Цюпа запропонував «майбутній історико-меморіальний комплекс ... розглядати як історико-етнографічний», тому розробку проектів починати з «відтворення Запорозької Січі з майданом, козацькою церквою, куренями, валами Сагайдачного, сторожовою фігурою». В куренях, на думку письменника, «можна з успіхом розташувати потрібні експозиції, перетворивши кожен на своєрідний музей» [28, с. 126].

Члени комісії громадських рецензентів також висловились за те, щоб головним завданням було «відтворення у повному складі споруд Запорозької Січі та інших етнографічних елементів комплексу», щоб будівництво музею цілком підпорядковалося історико-етнографічній

частині. В зв'язку із цим зазначено, що виділена Запорізьким облвиконкомом площа острова в 220 га для розміщення на ній передбаченого постановою тематичного садово-декоративного парку не може вмістити всі необхідні об'єкти. Запропоновано визначити експозиційну площу «після поточнення складу та характеру використання споруд Січі для експонування матеріальних пам'яток, пов'язаних з показом характерних особливостей куренів, що об'єднували козацтво різних земель України». Розробку проекту генплану та історико-етнографічного комплексу запропоновано покласти на проектний інститут Держбуду УРСР та один з проектних інститутів Києва із залученням дипломантів КХІ [29, с. 111–113, 136].

Через місяць після обговорення проектів О. П. Силін у власній доповідній записці адресованій П. Т. Троньку, знову наполягав на тому, що «етнографічний комплекс ... повинен стати основою заповідника», «основним і першочерговим елементом заповідника», і «виходячи з першочерговості спорудження саме етнографічної частини комплексу заповідника ..., вона повинна бути опрацьована детальніше і служити основою для дальшої розробки робочих креслень». Автор висловив думку, що «історико-етнографічний комплекс» повинен бути не «фрагментарною Січчю», як це передбачає програма Запорізького облвиконкому і міськ ради, а має бути представлений «в його повному складі, тобто Базавлуцьку Січ (38 куренів), передмістя Січі («Гасан-Баша»), козацький табір, козацький пантеон (могили), притику з бойовими чайками та байдаками, зимівник та ін.» О. П. Силін вважав за необхідне «застосувати якнайширше українські національні архітектурні форми та будівельні традиції в усій їх різноманітності, виходячи з того, що бойові запорізькі підрозділи – курені формувалися за територіальною ознакою, тобто краю, з якого походили козаки». Зваживши основні причини недоліків усіх проектів щойно проведеного конкурсу, О. П. Силін запропонував на майбутнє: подолати «відірваність від фахівців з історії, археології, етнографії, дендрології»; залучити до журі конкурсу широке коло спеціалістів різних галузей техніки, науки і мистецтва (істориків, археологів, етнографів, письменників, художників, скульпторів, композиторів, архітекторів, інженерів-будівельників); не ігнорувати, а враховувати фактичне розташування історичних пам'яток; «провести широкі археологічні пошуки по всій території острова... та на островах: Малій Хортиці, Дубовому і Стогах»; проектувати заповідник не окремими частинами, а робити проект всього заповідника як єдину систему, а «конкурс на будь-який окремий елемент комплексу заповідника вважати за такий, що йде всупереч здоровому глузду та елементарним законам проектування». Визначивши усі ключові моменти, пов'язані із розробкою генплану та окремих проектів садово-декоративного парку, музею-панорами, етнографічної частини, автор записки запропонував оголосити «принаймні всесоюзний конкурс», який мав би тривати не менше 6 місяців [30, с. 135–148].

Вищенаведені документи демонструють, що буквально протягом двох років о. Хортиця був виведений із містечкового контексту на республіканський рівень в процесі увічнення пам'яті козацтва, а ідея створення експозиції просто неба у вигляді звезених споруд, реконструйованих об'єктів або новобудов набула пріоритетного і науково-професійного орієнтування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Ради Міністрів України про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва // *Збережемо твою славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін.* – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
2. Кириченко С. М. З любов'ю до краю запорізького: Нариси, рецензії, роздуми. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД». – 132 с.
3. Лист Запорізького обкому КПУ і облвиконкому першому секретареві ЦК Компартії України П. Ю. Шелесту та Голові Ради Міністрів УРСР І. П. Казанцю з приводу створення Державного заповідника історії запорізького козацтва на о. Хортиця // *Збережемо твою славу:*

- Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
4. Доповідна записка секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби та заступника Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронька ЦК Компартії України про необхідність увічнення сторінок історії українського козацтва // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  5. Постанова президії ЦК Компартії України про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва. Постанова Ради Міністрів України про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  6. Доповідна записка комісії Міністерства культури УРСР заступнику Голови Ради Міністрів України П. Т. Троньку про можливість створення на о. Велика Хортиця музею-заповідника історії запорізького козацтва // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  7. Лист заступника голови Держбуду В. Д. Єлізарова заступнику Голови Ради Міністрів України П. Т. Троньку про розробку детального планування о. Хортиця // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  8. З рецензії комісії громадських рецензентів на експоновані проекти Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця, узагальненої кандидатом архітектури О. П. Силіним // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  9. Тематичні пропозиції для проектування Музею-панорами історії запорізького козацтва // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  10. Рішення виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих про проведення конкурсу проектів історико-культурного заповідника на о. Хортиця // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  11. Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 60-і – на початку 70-х років XX ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2015. – Вип 95. – С. 94–100.
  12. Розпорядження голови Запорізького облвиконкому Ф. Я. Мокроуса про затвердження авторської групи по проектуванню історико-культурного заповідника // Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
  13. З рецензії комісії громадських рецензентів на експоновані проекти Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця, узагальненої кандидатом архітектури О. П. Силіним. З стенограми обговорення проекту спорудження заповідника історії запорізького козацтва на о. Хортиця в київському Будинку архітектора // Збереже-

- ський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.
24. З стенограми обговорення проекту спорудження заповідника історії запорізького козацтва на о. Хортиця в київському Будинку архітектора // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.
  25. З рецензії комісії громадських рецензентів на експоновані проекти Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця, узагальненої кандидатом архітектури О. П. Силіним // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.
  26. Рішення виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих про проведення конкурсу проектів історико-культурного заповідника на о. Хортиця // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.
  27. З стенограми обговорення проекту спорудження заповідника історії запорізького козацтва на о. Хортиця в київському Будинку архітектора // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.
  28. З стенограми обговорення проекту спорудження заповідника історії запорізького козацтва на о. Хортиця в київському Будинку архітектора // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.
  29. З рецензії комісії громадських рецензентів на експоновані проекти Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця, узагальненої кандидатом архітектури О. П. Силіним // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.
  30. Доповідна записка доцента Київського інженерно-будівельного інституту О. П. Силіна заступнику Голови Ради Міністрів України П. Т. Троньку про першочергові завдання у спорудженні Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва // Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997.– 474 с.

Н. Ю. Черзик

**ЗАРОЖДЕНИЕ ИДЕИ СОЗДАНИЯ ЭКСПОЗИЦИИ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ
НА О. ХОРТИЦА В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСА «ЗАПОРОЖСКАЯ СЕЧЬ»**

В статье представлен процесс зарождения идеи создания на о. Хортица экспозиции под открытым небом в виде Запорожской Сечи. На основании опубликованных источников высветлены результаты первого конкурса на лучший проект тематического садово-декоративного парка запорожского казачества. Охвачен период 1965–1967 гг.

Ключевые слова: о. Хортица, экспозиция под открытым небом, Запорожский филиал проектного института «Укргорстройпроект».

N. Y. Chergik

THE GENESIS OF THE IDEA OF DEVELOPMENT EXPOSURE IN THE OPEN AIR ON THE KHORTITSA ISLAND IN THE CONTEXT OF THE STUDY OF THE HISTORY OF FORMATION OF HISTORICAL AND CULTURAL COMPLEX «ZAPOROZKA SICH»

The paper presents the process of the birth of the idea of creating on Khortytsya island exposition in the open air in the form of Zaporozka Sich. On the basis of published sources lighten results of the first competition for the best design of themed gardens and decorative park of Zaporizhzhya Cossacks. It covers the period 1965–1967 gg.

Keywords: Khortitsa island, an open-air exhibition, Zaporizhia branch «Ukrgorstroyproekt» Design Institute.